

մեջ, որտեղ մահամեղականացած համշնհաւերի ստվար մի հասարակ միջնե աշուր պահպանել է մայրենի լեզուն ու բարբառը ե կողմում է «խոփե-համշնհի»:

Հետաքրքիր պոպուլիզատիւն է նաեւ երկու Նոնա (Նոնա) դուղերի առկայութիւնը՝ մեկը

խոփալի մոտ, որը հիմնել են մահամեղական խոփահամշնհիք, երկրորդը՝ Տրապիզոնի մոտ՝ համշնհաւերի գլուղը: Արգոք այդ երկու հատվածների նախնիները շէն հեռացել բուն Համշնհում գոյութիւն ունեցող Կոշանա գոլգից (համտ.՝ Կոշանա—Շանա—Շոնա):

3. ՍՅՈՒՐԻՄԵՆԵ ԿԱՄ ՍԵՎ-ԳԵՏ ԳԱՎԱՌԱԿ

Գտնվում է Տրապիզոնի ու Ուղի գավառների միջե, Սե ու Յոմպոլի գետերի միջե ընկած լեռնաշխարհում: Սահմաններն են՝ հյուսիսից Սե ծովը, արեւելից՝ մահամեղականացած հունների Օֆ գավառակը, Հարավարեւելոն լեռնային ճանապարհներով ու արահետներով կապված է Հոմշեների գավառի հետ, հարավում Պոնաական լեռնաշխարհով լաժանված է Բարեգի բարձրավանդակից, հարավ-արեւմուտքում ղանվում է Սանգա հանուկան դուղախումբը, իսկ արեւմուտքում՝ հոմուրայի վիճակը: Այս շրջանը նույնպէս համաարած լեռնաշխարհ է՝ մեծ ու փոքր բլուրներով եւ անդնգստի ձորերով: Մշակվող հողերը պահպանում են մակաների 20—30%: Ծովափնայա ու միջին դաշտերը ծածկված են փարթամ բուսականութեամբ ու խոր ձորերով: Անասունների իշխողը երկինք խոցացած ամբի ծառերն են: Հարուստ է նաեւ հասարարուն վայրի կաղնու, խոզկաղնու, մոշմորքի, ինչպէս ե լասանու, հացենու, մոնու (նշտարենի), ե այլ ծառերով ու թփերով: Բարձրագիւր վայրերում համատարած ղանգվածներ են կաղնու փշաւերն ծառերը՝ եղենի, մայրի, Հսկա ծուրերի շվաքներում ու առանձին համալծներում պերճութեամբ աճում են թանկարժէք առախի, մշտագալար լաշնու, ծվաղի ե յալմաթիլ այլ տունկեր ու մագցող բուսեր: Անաստային ղոտու հարեանութեամբ աարածվում են սիղալեա լեռնային արոտավայրերը: Անասունները, մանավանդ նրանց միջին ու ներքին լեռնափշերը, հարուստ են պաղատու ծառերով՝ տանձ, խնձոր, կեռաս, բալ, սալոր, վայրի ծվաղ, ղրղր, հոն, ինչպէս նաեւ՝ ղանաղան սնկատեսակներով:

Վայրի կենդանիներից տարածված են՝ ղայլը, արջը, վարպը, շնագայլը, քարայծր. ճագար պատահում է ամեն աեղ:

Գաւառակի գետերից ամենաշրտաւար՝ Սեղետը (Գարա-աերե) սնվում է Պարխարյան (Պոնաական) լեռների հյուսիսային բարձունքներից ու միջնե ծովափից երկու ժամ հեռու: Սղնաս գլուղը, ուրապտուլտ սլանում խոր ձորերի ու կիրճերի միջով, մնացալ ընթացքում նավարկելի է ե Սյուրմենե ավանի մոտ թափվում է Սե ծովը: Փոթորիկների ժամանակ գետաբերանը լավ ապաստան է փոքր նավակների համար: Յամպոլի գետի ակունքները սկիզբ են առնում Բարերղի

սահմանների մոտ գանվող Տաշքյուրի ու Յաղմուտ-տերե լեռներից ու արագահոս անցնելով հունաբնակ Սանղա, ապա մահամեղականացած հայերի մարգաշատ գլուղերի (Իշխանելի, Աղրիտ, Սիմոնա ե այլն) միջով՝ Սյուրմենեի արեւմուտքում, Յալկոգ կոչված վայրում թափվում ծովը: Այս երկու գետերն իրենց ամբողջ ընթացքում ընդունում են բազմաթիւ մեծ ու փոքր վտակներ: Սրանց ջրերում առատ բաղմանում է քաղցրահամ կարմրախայտ ձուկը:

Յամպոլի գետի ընթացքով անցնում էր Բարերղը Սե ծովին միացնող ամենակարճ ու հարմարակետ ճանապարհը: Գետի վերին մասերում գանվող Յաղմուտ-տերեի շրջանը եւեի եղակի մի երկարմաս էր, որտեղ միջնե մեր օրերը (1900-ական թթ.) աղալին ինքնուրույնութիւնը ուսհէլ էին պատմական խալգ (խալտ) ժողովրդի համախումը սերունդները:

Սյուրմենե ավանն ունի հարմարավետ ծովախորշ-նավահանգիստ, ուր ապաստանում էին ձկնորսական ե այլ առագաստանավեր ու նավակներ:

Երկիրը առատ է մթնոլորտային սեղումներով: Ծովափնայա, մերձարեաղարձային կլիման ղեպի հարավ ասաիճանաբար փոխվում է բարեխառնի, ապա լեռնոտ վայրերում՝ ցամաքայինի: Ձյան հասա շերտը ձմաւնր օրերով անմաաշելի էր ղարձնում այս վայրերը:

Սյուրմենահայերը համարյա ամբողջութեամբ սեփական հողամասեր ունեին, որի շնորհիւ իրավունք ունեին նաեւ տների մեծ մասը քարաշեն կամ կիսաքարաշեն կառուցելու: Սեփականութիւն ունենալը նրանց հնարավորութիւն էր տվել նաեւ հիմնական անաեսութիւն ունենալու՝ կաղիների ալգիներ, պաղատու ծառեր, տնամերձ են:

Գրեթե բոլոր գլուղերում զլխավոր ու շահութաբեր պաղմունքը կաղնու ալգիների, պողատու ծառերի (տանձ, խնձոր, սալոր, կեռաս, ծվաղ ե այլն) մշակումն էր, որը հիմնականում սեփական կարիքները բավարարելու համար էր:

Հացահատիկներից մշակում էին հիմնականում լաղաւ (եգիպտացորեն), մասամբ նաեւ ցորեն, գարի, հաճար. վերջիններս ցանում էին սեբորանափոխի՝ նպաաակով՝ համեղ ձավարեղեն ու քաղցրեղեն պաարասաելու համար: Յորենի սլաա-

րաստի ալյուր հիմնականում գնում էին շուկայից: Առավել զարգացած էին անասնապահությունն ու կաթնասնանսությունը: Կային 100—500 գլուխ ոչխար, քիչ քանակությամբ խոշոր եղջերավոր անասուններ ունեցող անասնություններ: Անգետացի համշենհայ անասնուհիները հմուտ կաթնասնանսներ էին: Հողակված էին Սյուրմենեի կարգն ու մինծին (շիլ պանիր):

Ինչպես առհասարակ համշենհայ մյուս գյուղերում, այստեղ եւս ընդարձակ էին մշակում էին հիմնականում միայն եգիպտացորենի հետ միատեղ: Մեղվարուծությամբ զբաղվում էին սեփական կարիքները բավարարելու, մասամբ՝ վաճառելու համար:

Սյուրմենհայերի մեջ կային ամբողջ գավառում հողակված թաղիքագործներ ու կղմինգրագործներ: Այս անսակեայից առանձնապես հայանի էր էլեմոնոց գյուղը: Կանանց մեջ համընդհանուր արհեստ էր ջուլհակությունը: Գեղջկուհիները իրենց մանած ու գործած կաավեղենով ապահովում էին ընտանիքի սպիտակեղենի ու մասամբ վերնագգեստի պահանջը:

Այնուամենայնիվ, կային նաեւ մեծ թվով սակավահող ու բոլորովին հողագուրկ ընտանիքներ, որոնք սահպված էին թուրք կալվածատերերից ծանր կապալով հողամասեր վերցնել: Կապալառուն պարավոր էր սաացած բերքի 25—35%-ը, իսկ կաղինի այգիներից հավաքած բերքի 50%-ը հանձնել հողատիրոջը:

Բնակավայրերը: Խամուրկյան (Չարսուսի)՝ ծովափնյա թուրքական գյուղ Ասու գետի ափին: Այստեղ բնակվում էր 3 տուն հայ, որոնցից մեկն ուներ գեղատուն՝ միակր ամրոց Սյուրմենեի գավառակում:

Բացկալա: Սե-գետի ծովափնյա մասի աջ ափին: Գյուղն ուներ 300 անից ավելի բնակչություն, բոլորը բռնի մահմեդականացած համշենհայեր: Սրանք մինչև վերջ բարեգրացիական հարարերությունների մեջ էին հարեան բնակավայրերի շերտնափոխված հայերի հետ: 1895 թ. կոտորածի ժամանակ ամեն կերպ աջակցեցին իրենց քրիստոնյա աղգակիցներին: Գյուղում հեղինակավոր ագգաառհմ էին Չեփեղլիները, որոնցից Իսմայիլը հեղինակավոր պետական պաշտոնյա էր:

Սյուրմենե ավան: Փոքր ավան Սե-գետի արեւմտյան ափին, գավառի վարչական ու առետրական կենտրոնը: Ուներ խառը բնակչություն՝ թուրքեր, հույներ ու մահմեդականացած համշենհայեր:

Ձոհիկ: Գյուղ Սյուրմենեի հարավ-արեւմտքում: Ըստ ընդամենը վկայությունների, գյուղի բնակիչներն ամբողջությամբ հույներ են եղել, որոնք

թուրքերի ներխուժման ժամանակ փախել են. նրանց անդր զրավել են թուրքերը: Գյուղն ունեցել է շուրջ 200 աուն բնակչություն:

Ախու: Սե-գետի ձախ ափին, Ձոնիկից հարավ, նրան սահմանակից թուրքական մեծ գյուղ, որը նախկինում նույնպես հայաբնակ է եղել: Ախուցի թուրքերը չափազանց մոլեաւագ ու հայատալաց են եղել: Այս գյուղից միայն Տահերօղլիները հայերի հանդեպ բարի վերաբերմունք են ցուցարբրել:

Կուլաֆլի: Սե-գետի աջ ափին, գետարբերանից քիչ ներքե, Բացկալային սահմանակից գուա թուրքաբնակ գյուղ:

Աղնա: Կուլաքլիից քիչ հարավ: Աղնա գյուղի աները կառուցված էին գետի երկու ափերին: Գյուղի շուրջ 300 աուն բնակչության կեսը մահմեդականացած համշենհայեր, մյուս կեսը թուրքեր էին: Գյուղի երկու՝ հայկական ե թուրքական թաղերը միացած էին հինավուրց քարե հույակապ կամրջով:

Պեծօղլի ու Ֆալեթօղլի: Այս երկու գյուղերը գտնվում էին Ախուի հարավարեւմտյան կողմում: Բնակիչները շուրջ կեսը մահմեդականացած համշենհայեր, իսկ մնացյալը թուրքեր էին:

Փերվաւա: Սե-գետի ձախ ափին, Աղնասից հարավ, 200 տնից ավելի մահմեդականացած համշենհայ բնակչություն ունեցող գյուղ: Այստեղ հայանի ագգաառհմեր էին Տելիօղլիներն ու Սու Իմեթօղլիները, որոնցից հաակապես վերջինները մնացել էին հավաաարիմ ու պաշապան իրենց քրիստոնյա աղգակիցներին:

Բիֆուրա: Փերվաւային սահմանակից, Սե-գետի աջ ափին գտնվող այս գյուղի բնակիչները խաղաղարարո թուրքեր էին:

Բոււււադ: Բիֆուրային սահմանակից այս գյուղում բնակվում էին ինքնիշխան, թուրքական պետությունը շենթարկվող մահմեդականացած լազեր:

Սօթուֆ կամ Օծ: Բոււււտպի հանգիպակաց՝ Աե-գետի ձախ ափին ծվարած այս գյուղում իրար հեա համերաշխ ապրում էին մահմեդականացած վրացիք (աջարացիք) ու համշենհայեր: Ս. Հայկունին այս գյուղը Օծթուֆ է անվանում:

Միւււա (կամ Թեւեւուր): Գտնվում է Բոււււտպից հարավ ե սփռված է Աե-գետի երկու ափերին: Ս. Հայկունու վկայությամբ, գյուղը նախկինում Թրեւուր է կոչվել: 1867 թ. Մուշ գնալիս նա եղել է այս գյուղում, գրուցել հայախոս ու գաղանի քրիստոնեական ծեսեր կաաարող աաաիկների հեա, գրի առել ժողովրգական երգեր ու խաղեր: Այսանդ հայերեն լեզուն ավելի գործածական է եղել, քան մահմեդականացած հայկական այլ գյուղերում: Նա վկայում է, որ գյուղի հույակապ եկեղեցին վերածվել էր մարագի:

Միմլակովա: Օձթուխին հարակից, լոնի մահ-
մեղականացած հոտերի գյուղ, 300 տնից ավելի
բնակչություն ունի Գյուղում մնացել էր ավերակ ուխ-
տավայրի հիմքերը: Ս. Հայկունին այստեղ հան-
դիպել է մի բահանայի սերնդի, որը սրբություն
պահել էր բահանայի եկեղեցական զգեստները,
իրեն ու զբերը, որոնք ոչ ոքի չէին վաճառում:
Խառնուհա: Բրեձորից հարավ-արեւմուտք,
մահմեդականացած համընհայերի մեծ գյուղ,
սրն ուներ շուրջ 250 առն բնակչություն: Խա-
րուսացիք լարիդրացիական հարաբերության մեջ
էին կրոնափոխ չեղած աղգակիցների հետ:

Մեծ եղեռնի օրերին խարուբսացի Աղիզը
(Բերրենուն Աղիզը) մինչև վերջ քրիստոնյա հայ
լեռնականների անդամաճան րարեկամը մնաց:
Կոտավարության հետապնդումից խուսափելով,
Աղիզը դենքը ձեռքին միացավ հայ փախսա-
կաններին: Որպես հավասարություն ապացույց,
խմբավոր Գարիկի Մաախլանին նա առաջար-
կում է արյունակից եղբայրներ (գաւ-գաւառ)՝
դառնալ: Բնդունված սոցիորության համաձայն,
այլ երդման ծեսը նրանք կատարում են միմյանց
ցուցամատերը խզելով և ալգտեղից միաժամա-
նակ միմյանց արյունը ծծելով: Այդ օրվանից Ա-
ղիզը Գարիկի անձնուրաց զինակիցն ու աջ թեք
մնաց: Այս իրողությունը սրամեծ անձամբ Գար-
րիկին:

Էգեկզոզ-գեկ (Էգեկի): Խարուբսացի հա-
րավ-արեւմուտք, անտառածածկ լեռների լանջե-
րին մահմեդականացած համընհայերի գյուղ:

Աշու: Խարուբսացի հարավ գանվող այս
գյուղի բնակիչները նույնպես մահմեդականացած
համընհայերն էին:

Կոլոշա: Այս գյուղում բնակվում էին մահ-
մեդականացած հույներ:

Տերև-Ֆոշալի: Մե-գեաի ձախ ափին, Խա-
րուբսային սահմանակից այս գյուղի բոլոր բնա-
կիչները սեզեսացի կրոնափոխ հայերն էին:

Թուրսոզ-գեկ (Թուրսոլի): Սեզեսացի համ-
ընհայերի ամենաառաջավոր ու րադամարգ
գյուղը: Այսպես էր բնակվում ու պաշտոնավարում
ամբողջ սեզեսացոց ճանաչված առաջնորդ ա.
Կարապետը: Գյուղի բնակիչներն ամբողջությամբ
րոնի իսլամացած համընհայերն էին:

Այվեն: Թորոսոց-գեղի հանգիստակաց, Սե-
դեաի արեւելյան ափին ծվարած այս գյուղում
բնակվում էին մահմեդականացած հայեր, որանդ
սուրբ է սեզեսացիների հայանի աշուղ (շխ)
Վարդանը, որի հորինած առղերն ու երգերը ժին-
չե հիմա հարսանիքներու մեջ կերպենք,—վկա-
յում է Ս. Հայկունին:

Թորոսոց-գեղն ու Սյվենը Սե-գեաի բնթաց-

րում գեպի հարավ բնկած ամենահեռավոր համ-
ընհայ գյուղերն էին: Սյուրմենն ավանից մին-
չե Աղեսաի կամուրջը՝ 3, Բիֆորտ՝ 5, Իսկ մինչև
Թորոսոց-գեղ՝ շուրջ 8 ժամվա ճանապարհ էր:

Սո: Փերվանայից շուրջ մեկ ժամվա ճանա-
պարհ հարավ-արեւմուտք բնկած այս գյուղի բնա-
կիչները մահմեդականացած համընհայերն էին:

Միւրոնոց: Օղից հյուսիս-արեւմուտք գանվող
գյուղ. այսանդ նույնպես բնակվում էին մահմե-
դականացած համընհայեր, մեծամասնությունը
Ավեայան (Ավեա-օղլի), Գրիգորյան (Քիրքոր-օղ-
լի) ազգատոհմերից: Եղեռնի նախընթաց ասի-
ներին ապրեց աղամարդիկ ու տաաիկներից շա-
անքը պահպանել էին մայրենի լեզուն և նահա-
պեաական բարքերը: Միւրոնոցիներին մեծ մասը
գավանափոխ չեղած հարեան գյուղերի հայերի
հետ բարեբաղիական կապեր էին պահպանում:

Յամպոլի գետի հովտի ծովամերձ հունական
Յավդո, Փիրկի և այլ գյուղերի բնակիչներին մե-
ծամասնությունը թուրքերի ներխուժած միջոցին
փախել, հեռացել էին: Նրանց բնակավայրերին
աիրացել էին թուրք ղավթիները:

Աւազի: Յամպոլի գետից կես ժամ արեւելք,
ծովափնյա փոքր ավան՝ առողջարար կլիմայով:
Ամռանը գավառակի իշխանավորները փոխա-
դրվում էին այսանդ: Բնակիչներին մեծ մասը թուր-
քեր էին, կային նաեւ հայեր:

Ֆոշա: Յամպոլի գետի արեւմյան ափին,
մահմեդականացած հույների ծովամերձ գյուղ:

Ջավգեա: Մոկեզերքից շուրջ 2 ժամ հեռու,
Յամպոլի գետի երկու ափերին գտնվում էր թուր-
քական այս մեծ գյուղը, ուր խառն ապրում էին
նաեւ իսլամացած հայեր:

Սուրմենի քիսառեյա ճայերի բնակավայ-
րերը: Իրենց աղգային ու կրոնական ինքնուրույ-
նությունը պահպանած սյուրմենիցի հայերը մեծ
մասամբ բնակվում էին իրար սահմանամերձ գյու-
ղերում, Յամպոլիի հովտում՝ ծովափից 2—5 ժամ
հեռավորության վրա, որոնք էին:

Մաղթեյա: Գյուղը գտնվում էր Յամպոլիի գե-
տաբերանից երկու ժամ հեռավորության վրա, գե-
աի ձախ ափին: Ուներ 17 առն հայ բնակչություն:
Մեծ եղեռնից աղամվել ու Ռուսաստան հն անցել
բնգամներ 3 հոգի:

Քուրոնոց: Մաղթեյայից դեպի հարավ-արեւելք
գանվող փոքր գյուղ, որն ուներ 7 առն (45 շունչ)
բնակչություն, բոլորը Յաղդյան աղգաառհմից:
Մեծ եղեռնից փրկվել ու Ռուսաստան են անցել
4 հոգի:

Քիւնոսոց-գեղ: Քուրոնոցից հարավ գանվող
գյուղ, որն ուներ 20 առն հայ բնակչություն՝
Մարկոսի (10 առն), Կոստանցի (6 առն), Մա-

նուկցի (2 տուն), Արրյոմցի (2 տուն) աղգատոհմներից: Եղեռնից փրկվել է ընդամենը 8 հոգի:

Կատարա: Գտնվում է Մաղթելայից 1 ժամ հարավ: Գտնվելով Սյուրմենեի հայկական գյուղերի կենտրոնում, գյուղը դարձել էր նաև աղգային, մշակութային կյանքի կենտրոն: Այսպես էին գրտնրվում Սյուրմենեի հայկական համայնքի ս. Լուսավորիչ քարաշեն եկեղեցին ու գաղոցը: Գյուղում բնակվում էին՝ 5 տուն Միհասցի, 5՝ Մազիլցի ու 1՝ Մարկոսցի աղգատոհմներից, ընդամենը՝ 11 տուն (77 անձ):

Սաքես: Կատարայի հարավային ընդհանուր դակում, Միրոնոց գյուղից արևմուտք գտնվող, անցյալում ընդամենը հայկական գյուղ: Սև-գետի ողբերգական օրերին շատերը հեռացել էին, մի մասը ընդ մոհմեղական կրոն էր ընդունել: 1895 թ. գյուղն ուներ 15 տուն մահմեդականություն չընդունած հայ բնակչություն: Այս գյուղից Ռուսաստան գաղթողներից նահապետ Առաքելյանն իր աղգակիցներով հաստատվում է Սոչիի շրջանի Վերին-Լոռ գյուղում և ի հիշատակ իր ծննդավայրի, հիմնում Ստեփան թաղը, որը մինչև այսօր էլ կրում է այդ անունը:

Ալշաֆ-Տերե: Նախկին հայաբնակ մեծ գյուղ: 1914 թ. այսպեղ կողք կողքի բնակվում էին 10 տուն քրիստոնյա և 15 տուն մահմեդականացած հայեր:

Ժուժկ: Նախկինում հայկական ընդամենը գյուղ: Շատերը փախել էին Սև-գետի սև օրերին: Մի մասն ահաբեկված ընդունել էր մահմեդականություն: Զգալի թվով բնաժողովրդի 1895 թ. հետո ու առաջ գաղթել էին Ռուսաստան:

Ժուժկը Սյուրմենեի հայաբնակ գյուղերից ամենահեռավորն էր՝ ծովափից 5 ժամ հեռու:

Էլեմոնոց գյուղը գտնվում է Կատարայից 1,5 ժամ հարավ-արևմուտք, Յամպուլի գետի աջ ափին: Կատարայի և Էլեմոնոցի միջև անցնում է Կիրիկա գետը, որը Մաղթելայի կամուրջից վերև միանում է Յամպուլի գետին: Գյուղն ուներ 23 տուն ղավանափոխ չեղած և 15 տուն մահմեդականացած հայ բնակչություն:

Էլեմոնոցի ընդհանուր քարայրում մնացել էր ավերակ դարձած մի ուխտավայր, որ ուխտի էին գնում նաև մահմեդականացած հայերը: Ուխտավայրում մնացել էր մի երկաթե խաչ: Մահմեդականացած հայերից շատերը այդ խաչը գաղտնի տանում էին իրենց տները, մի քանի օր պահում ու վերադարձնում տեղը, հավատացած, որ խաչն իրենց գործերին հաջողություն կբերի, իսկ հիվանդները կրուժվեն: Ժողովրդի մեջ տարածվել էր, թե խաչը մոգական ուժով ինքը «գնում» է տներն ու վերտգառնում:

1902—1903 թթ. Էլեմոնոց գյուղն ուներ իր գաղոցը՝ Ա և Բ գասարաններով:

Վահանաշեն (Վահանլի կամ Վահանցոց-գեղ): Էլեմոնոց գյուղի Ղասրա կոչված ընդհանուր վրա կար հինավուրց հայկական ավերակ եկեղեցի: Այդ եկեղեցու արևմտյան լանջերին հաստատվել էր անցյալում ընդամենը համայնքի Վահանաշեն գյուղը: Ս. Հայկունին այդ գյուղում հաշվել է յոթ ավերակ աղթավայրի հետք: Գյուղում մնացած բնակիչները Ղուռուֆ-օզու ղոհները դարձած, մահմեդականացած սեգեաացիք էին: Մեր օրերում (1915 թ.) գյուղի հին անունը մոռացության էր տրվել, այն համարվում էր որպես Հավղոնա գյուղի մի թագ: Վահանաշեն և Էլեմոնոց գյուղերը իրարից ընդամենը էին Մագկաձոր կոչված ձորով:

Խնձորուտ (Թուրքերը վերափոխել էին՝ Խան-ճաղի): Վահանաշենից արևմուտք, մահմեդականացած համայնքի փոքր գյուղ էր՝ Յամպուլի գետի արեելյան ափին:

Միսոյուր (հունարեն՝ Միջին-գյուղ): Էլեմոնոցից շուրջ մի ժամ հարավ՝ անտառներով շրջապատված մահմեդականացած հայերի գյուղ՝ Յամպուլի գետի աջ ափին: Գետից շուրջ 50—70 մետր արեելք անվնաս մնացել էր եկեղեցու շենքեր, որը նույն գյուղի մահմեդականացած հայերը դարձրել էին մզկիթ: Եկեղեցու մոտ կանգուն էր մնացել Յամպուլի գետը ղոտկող քարակերտ հնագույն կամուրջը: Միսոյուրի Յամպուլի գետի ափին Սյուրմենե գավառակի ամենահեռավոր գյուղն էր: Միսոյուրի մահմեդականացած հայերը բարիդրացիական հարտերություն մեջ էին կրոնափոխ չեղած իրենց ցեղակիցների հետ:

Մանարա: Էլեմոնոցի հանգիման, Յամպուլի գետի ձախ ափին, անտառապատ Մանտրա սարի լանջերին սփռված մահմեդականացած հայերի գյուղ: Ս. Հայկունու վկայությամբ, նրանց մեջ իգական սեռը հիմնականում խոսում էր մայրենի լեզվով:

Մաղթել: Էլեմոնոցից շուրջ 1,5 ժամ արևմուտք, Յամպուլի գետի ձախ ափին փոքր, անտառապատ բնակավայր:

Էլեմոնոց ու Մաղթել գյուղերը թեպետ աշխարհագրական ղրբով Սյուրմենեի անընթաց մասն էին կտրվում, սակայն վարչականորեն ենթարկվում էին Յոմուրայի վիճակին:

Մինաս Կարապետի Մինասյանի վկայությամբ, որը եղեռնի նախընթաց տարիներին Սյուրմենեի հայկական համայնքի թաղապետ (մուխթար) ու գաղոցի հոգաբարձուների նախագահն էր, վերահիշյալ ընդհանուր հայաբնակ գյուղերը եղեռնի նախօրյակին ունեին 106 տուն (996 անձ):

Տրապիզոնից մինչև Սյուրմենեի հայկական շրջանի կենտրոնական Կաարա գյուղը շուրջ 8-մայր ճանապարհ է, որն անցնում է հետևյալ վայրերով՝ Տրապիզոն—Տրոնա—Յամպուլի գետ, ապա սուրն գետի ձախափնյա արահետով քարձրանում Մաղթելայի կամուրջը, որի արևելյան կողմի արահետներով հասնում է Կատրա Կա նաև ավելի կարճ՝ լեռնային ճանապարհ, որը բաժանվում է Տրոնայի արեւելքում ու Կաարուքսա գյուղի միջով բարձրանում Ղուռնայի սարը։ Սարն այս անունն ստացել է ճանապարհի եզրին գտնվող

սառնորակ աղբյուրի մոտ կառուցված զուռնայի (շրավաղանի) շնորհիվ։

Ղուռնայի արևելյան լանջերի դեմ-հանդիման տարածված էին Սյուրմենեի հայկական գյուղերը։ Խեթ շավիղն իջնում է Յամպուլի գետը, որի ձախ ափին գտնվում է Մաղթել գյուղը։ Զավզոնա թուրքական գյուղի մոտ. փայտե կամուրջն անցնելով 1,5 ժամից արդեն Կատրան է։ Սյու ուղիով, շուրջ երկու ժամ կրճաավում է Տրապիզոն—Կատրա ճանապարհը։

4. ՄԱՀՄԵՒՆԿԱՆԱՑԱՄ ՆՈՒՑՆԵՐԻ ԳՅՈՒՂՆԵՐԸ

Կրոմ գավառակ։ Նույն տարիներին, երբ Սյուրմենեում ու մոտակա վայրերում հայոց մեծ ռաբաթի էր տարածվել, Ղուռնա-օղլին մոլեռանդ սուլթանների ու մի խումբ հնիկների ուղեկցությամբ մտնում է Տրապիզոնի ու Գյումուշխանեի միջև գտնվող, շուրջ 2500 տնից բաղկացած հունական Կրոմ գավառակը։ Սպառնալիքի առկա նրանց ստիպում են մահմեդական դառնալ։ Սյուրմենեի գավառակի հայերին պատահած դեպքերից ահարեկված, կրոմցիք, ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը փրկելու նպատակով, առեղծոս համաձայնվում են ընդունել մահմեդականությունը։ Եկեղեցիները մզկիթ են դարձնում, արտաքուստ կատարում մահմեդական կրոնի կարգը, իսկ հոգով՝ դեանափոր ազդեցության ներքո, տեղում շարունակում հարազատ կրոնական արարողություններն ու ժխտակատարությունները և հաստատ մնում իրենց հավատին։ Մոտ 100 տարի անց՝ XIX դ. սկզբներին, ստեղծված քաղաքական

նպաստավոր պայմանների շնորհիվ, նրանց հաջողվում է ամբողջությամբ վերականգնել իրենց աղջալին ու կրոնական ինքնուրույնությունը։

Խոնյա։ Կրոմի հեա միաժամանակ, հնիկների ու մոլլաների սպառնալիքի տակ, իսլամի կրոնն են ընդունում նաև Պլատանայի հառավային լեռնաշխարհում ապրող շուրջ 1000 տուն՝ Թոնյա գյուղախմբի հույները։ Սակայն սրանք չեն կարողանում հեռանալ Կրոմի օրինակին։ Այդ ժամանակից մնացել էին մահմեդական, թեպետ մինչև մեր օրերը (1915 թ.) պահպանել էին մայրենի լեզուն ու աղջալին բարբերը։

Սֆգիլ։ Ինչպես վերն աավց, Օֆ գավառակի հույները առաջիններից եղան մահմեդական կրոնն ընդունողների մեջ ու աղջպես չէ մնացին մինչև վերջ։ Նրանք շրջապատված լինելով թուրք ու լաղ աղաքանակչությամբ, հիմնականում թրքախոս ու շատերը մոլեռանդ մահմեդականներ էին դարձել։

5. ՅՈՄՈՒՐԱՑԻ ՎԻՃԱԿ

Գտնվում է Տրապիզոն քաղաքի հարավ-արեւելքում, Տեղերմեն-աերե (Ջրաղացների դեա) ու Յոմպուլի գետերի միջև ընկած լեռնաշխարհում։ Հյուսիսային սահմանները ողողում է Սե ծովը, արեւելքից սահմանակից է Սյուրմենե, իսկ հարավ-արեւմուտքից՝ Ճենդլուզի վիճակներին։ Հարավից Սինջանի ու Այուրի լեռներով անջատված է Կյումուշխանե գավառի Սանդա հունական գյուղախմբից, հյուսիս-արեւմուտքում Տեղերմեն-աերե դեա է։ Վիճակն ունի իր ներքին երկու դեաերը՝ Կալաֆկան, որը ծով է թափվում դուրախամրի վարչական կենտրոն Տրոնայի մոտ, ու Շանա դեաը, որը ծով է հասնում սոաջինից կես ժամ արեւմուտք, Կովաթա անջուղ վայրում։ Շանա դեաըն ունի երկու վաակ՝ Կյուշանա և Սամարուքսա, որոնք իրար միանում են ծովափին մոտ 3 կմ ներքև։ Սամարուքսա վտակն իր հերթին ունի երկու էլուզ՝ Ծոշարա ու Մեծ Սամարուքսա։ Կալաֆ-

կա դեան սկիզբ է առնում ծովափից շուրջ 35—40 կմ հեռու գտնվող Սինջանի և Այուրի լեռներից, Կյուշանան՝ Ուղտաղի (ծովից 30 կմ հառակ), Ծոշարան՝ Ջաղրլի, Մեծ Սամարաքսան՝ Ճիկանոյի լեռներից։ Յոմուրայի անտառածածկ գլխավոր լեռներն են (հարավից հյուսիս)։ Կալաֆկա դեաի ընթացքում՝ Սիֆթերը, Կալաֆկան, Շանա դեաի հովտում՝ Ուղ-Տաղին, Արդուլան, Ծոշարան։

Յոմուրայի արևելյան մասում գտնվող հայկական գյուղերը տանող ճանապարհը Տրապիզոն քաղաքից մինչև Տրոնա-Ղովաթա անցնում է Տրապիզոն—Բաթում խճուղով, որին համընցիք անվանում էին Երաթումի ճոմփա։ Այս անա արահեաը թեքվում է դեպի հարավ՝ Տրոնայից Սպիոն—Սիֆթեր, Ղովաթայից Սինկիլա—Կյուշանա—Սարալլար—Սֆյանձ, իսկ արևմտյան գյուղերի ճանապարհն անջատվում է Տեղերմեն-աերե